

УДК 81'373

Проблеми узгодження категорій «поняття – значення – концепт»

Стаття присвячена проблемам узгодження категорій «поняття – значення – концепт» на прикладі ЛСГ іменників на позначення інтелекту в сучасній німецькій мові. Ключові слова: поняття, значення, концепт.

Статтю посвячено проблемам взаимоотношения категорій «понятие – значение – концепт» на примере ЛСГ имен существительных со значением интеллекта в современном немецком языке. Ключевые слова: понятие, значение, концепт.

This article deals with the problems of interrelationships of categories «notion – meaning – concept» by example of lexico-phraseological group of German substantives denoting intellect. Key words: notion, meaning, concept.

Останнім часом, все актуальнішими стають ономасіологічні спроби описати мовну картину світу проводячи описи її конкретних фрагментів чи концептів, серед яких концепт інтелекту займає ключове місце в антропоцентричній моделі. Як відомо, концепт об'єднує сукупність поняттєво-значеннєвих елементів з різними етнонаціональними характеристиками. Виходячи з вищесказаного, метою статті є розглянути взаємовідношення: поняття-значення-концепт на прикладі ЛСГ іменників на позначення інтелекту в сучасній німецькій мові, що не поставало предметом дослідження.

Співвідношення поняття – значення.

Спільною властивістю поняття і значення є їхня здатність узагальнювати.

Як поняття так і значення відображають найбільш спільні і одночасно суттєві ознаки предмета або явища. Однак в дуже багатьох словах значення при всій його близькості до поняття не можна повністю ототожнювати з поняттям з тієї причини, що не для всіх явищ, які отримали назви, вироблені поняття як узагальнені відображення їх найбільш суттєвих ознак [1: 42]. Слово, яке називає річ, ознаку, процес, має таке поняття. Власні назви й займенники співвіднесені з поняттями, але прямо їх не виражають. Вигуки зовсім не виражають понять, а лише сигналізують про стан мовця. Але і такі слова мають соціальне значення, оскільки є необхідним елементом у спілкуванні людей [2:46]. Способом існування поняття є слово, але як вже було зазначено не всі слова виражають поняття: вони можуть виражати і ті явища, для яких поняття ще не вироблені [1:42].

З цього приводу Галкіна-Федорук зазначає «Без слів поняття існувати не можуть», бо «Слово є знаряддям утворення поняття, способом його матеріалізації та вираження» [3:40].

Н.Ф. Алефіренко з цього приводу зазначає: «Поняття – це вища форма відображення людиною узагальнених властивостей та ознак об'єкта, який пізнається, способом існування якого являється мова» [1:49]. Це означає, що способом існування поняття є слово. Значення слова засвоюється як знання, які потребують роботу пам'яті (запам'ятовування і відтворення). Коли ж слова мови виражають наші поняття, тоді ми володіємо мовою не завдяки пам'яті, а завдяки її безпосередньому поєднанню з нашим мисленням. В такому випадку мова – не засіб кодування і декодування думок, а їх безпосереднє оформлення і вираження, що робить можливим повідомлення цих думок, їх передавання від однієї людини до іншої [4:31]. Мовленнєве спілкування людей тому і можливе, що мовець мислить поняттями, з якими і асоціюють слова. Зв'язок слова з предметом який воно позначає здійснюється лише через поняття. Під час сприйняття слова в свідомості людини поновлюється асоційоване з ним поняття, а оскільки поняттям охоплюється багато конкретних предметів, то мовець може відразу уявити собі будь-який з них. Вимовляючи слово, мовець називає цим словом той предмет, який включається в об'єм поняття, яке виражається словом. Почувши слово «*Begabung*», наприклад в контексті «*Sie hat Begabung zur Lehrerin*», різні мовці можуть мати різні уявлення (одні уявлять, що вона вміє добре пояснювати, інші – любить дітей), але вони добре розуміють того хто вимовляє це слово, оскільки мислять разом з ним одне і те ж поняття.

Поняття і значення виконують одну і ту ж функцію відображення. Оскільки в усвідомленні дійсності приймають участь два основних незалежних інструменти – думка і мова, то результати пізнання знаходять своє відображення відповідно в поняттях і значеннях [1:47].

Але при цьому об'єми поняття і значення слова не збігаються. Відносно цього існують різні думки. Одні вчені вважають, що поняття ширше, ніж значення, а інші, що значення ширше ніж поняття. Зокрема, О.С. Ахманова

вважає, що об'єми поняття і значення не співпадають, оскільки перше володіє трьохсторонньою обумовленістю:

а) як продукт пізнання воно представляє спільне в предметі пізнання

б) як ідеальне утворення поняття не існує поза словом

в) зміст поняття (результати відображення) модифікується і вдосконалюється його відношеннями з іншими поняттями, тобто тією системою понять, в яку входить дане окреме поняття. Оскільки слово лише один з факторів, які визначають сутність поняття, то його значення в порівнянні зі змістом поняття виявляється вужчим [5:29]. Поняття, роз'яснюють прихильники такого підходу (наприклад, Е.М. Ахунзянов), зазвичай виявляється ширшим від лексичного значення слова. Хоча в понятті і зосереджується узагальнене знання людини про об'єкт, який пізнається, зафіксоване словом, все ж це узагальнене знання не знаходить повного вираження в лексичному значенні. В значеннях різних слів можуть кодуватися різні сторони поняття, різні сукупності узагальнених ознак об'єкту дійсності, який пізнається. Свідченням цього, вважає Е.М. Ахунзянов, може бути наявність в мові синонімів типу сказати, вимовити, проговорити, промовити. В такому синонімічному ряді, на думку автора, одне і те ж поняття виражається різними словами. Тому поняття, не співпадаючи за об'ємом зі значенням, не може знайти повного свого втілення в слові [6:107]. При такому трактуванні, як зазначають автори, було б помилковим думати, що в мові стільки слів, скільки понять. Зроблені висновки не викликають заперечень. Однак самі аргументи та судження, які їм передували, піддаються справедливій критиці [1:48].

На відміну від сталих традицій Алефіренко, А.П. Евгеньєва, Е.М. Ахунзянов вважають, що синоніми виражають не одне поняття, а близькі або тотожні поняття.

Значення відрізняється від поняття тим, що знаходячись з ним в одній і тій ж предметній віднесеності, значення як мовна категорія пропускає відображену сукупність узагальнених ознак об'єкта, який називається через призму конкретної національно-мовної системи. (Тобто можна зробити висновок, що значення – національне, як і концепт. А поняття

інтернаціональне.) Тому значення слова, як правило, ширше, ніж поняття, оскільки піддається постійному впливу системи і історії мови, яка зберігає у своїй семантиці весь соціально-історичний досвід народу. І в цьому плані значення виявляється ширшим від поняття, яке перетворюється у інтенціонал – ядро семантичної структури слова, тобто в стійку і зазвичай домінуючу частину значення. Близькоядерну і периферійну зони значення фіксують результати чуттєво-образного відображення названого об'єкта – почуття, емоції, оцінювання, волевиявлення. Наприклад в значенні слова «*Kopf*» крім понятійного ядра «*oft rundlicher Körperteil des Menschen und vieler Tiere*» можна виділити результати чуттєво-образного відображення «*klug, vernünftig*».

Співвідношення значення – концепт

Кубрякова дає таке визначення концепту, «концепт-термін, що служить для роз'яснення ментальних, або психічних ресурсів нашого пізнання або тієї інформаційної структури, яка відображає знання та досвід людини» [7:90]. По С.А. Аскольдову, концепт виступає в процесі думки замісником або багатьох предметів одного ряду, або деяких його сторін. Д.С. Ліхачов, розглядаючи природу художніх концептів, говорить про їх здатність заміщати не лише і не стільки логічно оформлену безліч предметів, але й про те, що пропонується їх інтерпретація, домислювання. В цьому відношенні концепт виявляється ширшим від значення. Порівняємо значення і концепт в слові «*Hirn*». Крім словникового значення «головний мозок», це слово може представляти різні концепти. Вони залежать від рівня культури та життєвого досвіду людини. Наприклад це слово може викликати асоціації: «*Verstand eines Menschen*» або «*zubereitete Speise aus dem Gehirn eines Tieres*». По відношенню до когось виникає асоціація «*ein geschultes Hirn*» або «*wenig Hirn*». Та людина, яка їла дану страву, відповідно асоціює її з прикметником «*добрий*» або «*недобрий*».

На думку С.А. Аскольдова, концепт являється мисленневим утворенням, яке змінює множинну предметність, цілком вільну від рамок логічного визначення, у вигляді поняття [8:275]. Концепт, позначений словом, складає собою, відповідно, не поняття, а «загальне уявлення».

На відміну від поняття концепт представляє собою «широку» невідфільтровану і навіть до певної міри інтуїтивно сформовану образну одиницю когнітивної свідомості у вигляді схеми, фрейму, сценарію або інсайту [9:29]. Тому концепт співвідноситься лише з тією частиною сигніфікату мовного значення, яка представляє його об'єм, тобто екстенціонал – безліч денотатів, які можна підвести під відповідне поняття. Цим і пояснюється, на наш погляд, семантична специфіка різнотипних номінативних одиниць: одні з них вербалізують знання в формі понять, другі в формі концептів, треті – широкий спектр різних поєднань понятійних і концептуальних форм когнітивної свідомості.

Лексичне значення містить в собі вторинно трансформований зміст відповідного концепту [1:62].

В.И. Карасик стверджує, що «концепт значно ширший, ніж лексичне значення» [10:6]. Значення слова або фразеологізму представляє лише один (або декілька) із аспектів концепту – багатомірного етнопсихічного утворення. Однак значення не зводиться до концепту. Концепт виступає лише мисленнєвим субстратом значення, на якому лінгвокреативне мислення нарощує різні смисли оцінного, емотивного і експресивно-образного характеру [1:63].

Співвідношення концепт-поняття

Концепт і поняття – одиниці свідомості, які завжди стоять за словом або за окремими його значеннями [11:266]. Про це свідчать наступні визначення.

Концепт – це результат узагальнення якогось з типічних уявлень. Узагальнення, уявлення та узагальнення якихось уявлень, що виливається в певному поняттєві і що мають потім додаткові мовні характеристики, тобто те, що в ньому поєднується чисто логіка, чисто мова і будуть загальні суспільні характеристики.

В.Н. Ярцева дає таке визначення поняттю – думка, яка відображає в узагальненій формі предмети і явища дійсності за допомогою фіксації їх властивостей і відношень; останні (властивості та відношення) виступають в

понятті як загальні та специфічні ознаки, співвідносяться з класами предметів та явищ [12:383-384].

О.О. Селіванова вважає, що концепт – інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості та позасвідомого [13:236].

Більшість вчених вважають концепт і поняття двобічною ментальною сутністю, що має мовленнєве, мовне походження, але можна припустити, що в основі концепту чи поняття лежить суспільно-орієнтована мовна діяльність. Тобто концепт і поняття мають вихід на мову, мовлення і на мовну діяльність. Тому їм властива трилатеральна сутність.

Спільним є ще й те, що поняття і концепт тісно пов'язані з мисленням. Мислення може створювати поняття і втілювати їх в образи [14:40]. Те що поняття створюється мисленням, доказує й те, що існує такий тип мислення, як поняттєве [15:28]. А поняття концепту відповідає уявленню про ті розуміння, якими оперує людина у процесі мислення і які відображають зміст досвіду і знання [16:38]. А. Вежбицька вважає, що концепт – об'єкт зі світу „Ідеальне“, який має ім'я і відбиває певні культурно-зумовлені уявлення людини про світ „Дійсність“, що дається нам у мисленні не безпосередньо, а через мову.

Що ж стосується відмінностей, то вони стосуються виникнення, наповнення і функцій згаданих категорій. Поняття є повсякденно-науково-узагальненим, а концепт прагматично етно-національним.

Категорія концепт є величиною, похідною від поняття: перше визначається через друге [11:267], ґрунтується на ньому і, враховуючи генетично близькі та пов'язані між собою поняття, включає їх в ієрархії, які розвиваються від конкретного до абстрактного. Отже, концепт є вищим ступенем абстрактності. Кожен концепт виражається відповідним словом (ім'ям) і поняттям (тобто містить як мовну, так і немовну інформацію, представлену в нерозривній єдності) на яке нашаровується індивідуальна

інформація у особистості на основі життєвого досвіду в результаті порівняння і узагальнення матеріалу.

Концепт є складною багатокомпонентною інформаційною структурою, категорією, „місткішою“ від поняття, оскільки включаючи останнє, не вичерпується ним, а охоплює весь зміст слова – і денотативний і конотативний, який відображає знання носіїв певної культури про характер явища (предмета), що стоїть за словом, взятим у всій різноманітності його асоціативних зв'язків і поданим через той чи інший контекст. Поняття теж може супроводжувати конотація, але ступінь її значно менший. І якщо поняття є синтезом логічних, гносеологічних та когнітивних аспектів, то концепт включає як самі поняття, так і уявлення, образи, етимологію, сучасні асоціації, індивідуальні оцінки.

Враховуючи ці показники: взаємозв'язок категорій «поняття – значення – концепт» і кореляцію їх при неповній ідентичності, можна застосувати семасіологічні, часто формалізовані методи для вивчення ономасіологічних неформальних об'єктів. А їх вивчення може бути предметом наступної статті.

Література

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики: Монография. – М.: Гнозис, 2005.—326 с.
2. Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Часть 1 (Лексикология. Фонетика. Словообразование). –М.: Изд-во Московского университета, 1962
3. Ерахтин А.В. Диалектика становления мышления и сознания. -Свердловск: Изд-во Урал. ун-та,1989
4. Беляев Б.В. Психологические основы усвоения лексики иностранного языка.- М.: «Просвещение», 1964.-136с.
5. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии.-М., 1957
6. Ахунзянов Э.М. Общее языкознание. Казань, 1969. с.107
7. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996
8. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: Антологія /Под ред. проф. В.П. Нерознака. М.: Academia, 1997. с.267

9. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка.-Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1996
10. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: Культурные концепты. Волгоград; Архангельск, 1996. с.6
11. Ясіновська О.В. Термінологічний екскурс: про межі термінів поняття і концепт // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 29. – Львів, 2003. – С. 257-268.
12. Ярцева В.Н.(Гл. ред.) Лингвистический энциклопедический словарь,-М.: Сов. энциклопедия, 1990.-685 с.
13. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія.-К.-Черкаси: Брама, 2004.- 276 с.
14. Кочерган М.П. Загальне мовознавство.-К.: Видавничий центр «Академія», 1999
15. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства.-К.: Видавничий центр «Академія», 2001
16. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения.-М.:РАН. 1997